

מול הכס הקדמון

ששון סומך

1

נגיב מחפוז ידוע, ובצדק, כסופר המובהק של קהיר-של-עכשיו; ולא דווקא כשל היותו יליד העיר, שהתגורר בה כל חייו, אלא כעיקר משום שהוא היוצר המודרני שהיטיב יותר מכל להעלות את נופיה האורבאניים והאנושיים של עיר הומיה זו בשורה ארוכה של רומאנים וסיפורים קצרים.

אולם ראשית דרכו של הסופר לא היתה בהתמודדות עם ההווה העכשווית של קהיר. היצירות הראשונות שכתב שאבו את נושאייהן ממצרים העתיקה, הפרעונית. למען האמת, הספר הראשון שפירסם היה תרגום ספרו של ג'יימס בייקי "מצרים העתיקה" שהופיע במצרים בשנת 1932. גם היצירה הבדיונית הראשונה שהוא פרסם עסקה בתקופה הפרעונית. זה היה רומאן בשם "תענוצי הגורל", שהופיע בשנת 1939 (ואשר פורסם ע"י הסופר והעיתונאי הקופטי הנודע סלאמה מוסה). על תוכנו של רומאן זה יעיד שמו הנאיבי, ולימים כינה אותו מחפוז עצמו "משחק ילדים". שני רומאנים פרעוניים נוספים פירסם הסופר בשנות הארבעים המוקדמות ("רדופים", 1943; "מאבקה של תבס", 1944). גם אם יצירות אלה הזכירו במידה רבה רומאנים היסטוריים-רומאניים כמו אלה של ריינר הגרארד האנגלי, הרי ניכרו בהם סימני אישיותו הספרותית המיוחדת של הסופר הצעיר וכן ניצני סגנונו המיוחד. התמאטיקה של שני הרומאנים האחרונים היתה מורכבת יחסית, ובין השאר היתה בהם ביקורת מוסרית על המציאות העכשווית במעטה של היסטוריה; וכן בלט ביצירות אלה (ובעיקר ב"מאבקה של תבס") היסוד הפטריוטי, ובאמצעות סצינות ממלחמתה של מצרים העתיקה לגרש את ההקסוסים מארצם, רמז הסופר למאבק הכלל-לאומי שהתנהל אז למען פינוי הכוחות הבריטיים מארץ הנלוס. ההתפרקות על מצרים העתיקה היתה אחד הכיוונים שאפיינו את דורות המשכילים הצעירים שצמחו ברכב הראשון של המאה, ובעיקר בשנות ה-20, ואשר הדגישו את התמה של "מצרים מעל לכול".

נראה שהסופר הצעיר שאף לכתוב שורה ארוכה של רומאנים (ארבעים לדבריו) שבהם יעביר לבני עמו, בדרך סיפורית את תחושת ההיסטוריה המצרית העתיקה לכל תקופותיה ותהפוכותיה, בדומה למה שעשה ואלטר סקוט, למשל, לתולדות סקוטלנד, ארצו. "מבצע" דומה נעשה בראשית המאה הנוכחית במצרים עצמה על-ידי העיתונאי הלבנוני-מצרי זיידאן, שכתב ופרסם למעלה מעשרים רומאנים היסטוריים. אלא שהרומאנים של זיידאן עסקו בתולדות האסלאם, ונכתבו בצורה ידיאקטית וללא גינוני אסתטיקה; ואילו מחפוז שאף, כאמור, לתאר — בהדגשת הצד האמנותי — את תולדותיה של מצרים שלפני האסלאם. אולם משום-מה זנח את המשימה הזאת, ולפתע עבר לתאר את החוויה של עיר הולדתו בימינו; ולימים, כתב, בין השאר, את הטריילוגיה הקהירית הנודעת (שחלקה הראשון, "הבית בקהיר", מצוי בתרגום עברי). ייתכן שחש כי ידיעותיו בתולדותיה ותרבותה של מצרים העתיקה אינם מאושרים די הצורך (ואכן יש שגיאות ברומאנים ההיסטוריים שלו, כגון אנאכרוניזמים לא מעטים), ולכן הפנה את מרצו לאותה מציאות שהוא מכיר לפרטיה.

2

כאמור, הרומאנים ההיסטוריים אוצרים בחובם רמזים עקיפים לחייה הפוליטיים והלאומיים של מצרים בהווה, כגון על-ידי הצגת פרעה צעיר ומושחת המזכיר את המלך פארוק, שהיה שליטה של מצרים עד לשנת 1952. ברם, אם נחפש הטיב בכתביו המוקדמת נמצא לפחות דוגמה אחת של "עירוב" העבר וההווה. בסיפור "התעוררותה של מומיה", שנכתב אי-אז בשנות השלושים (ושהתפרסם לאחר מכן בקובץ "לחשושי טירוף") מסופר על גורלו של פיגודל מצרי ממוצא אלבאני (זה היה אגב, גם מוצאו של המלך פארוק, נצר למשפחת מוחמד עלי האלבאנית). הגביר הזה היה חובב ארכיאולוגיה מובהק, ויידם של היסטוריונים וארכיאולוגים אירופיים. סמוך לנחלתו נמצאה מערת-קבר קדמונית ואפופת מיסתורין. הוא יוצא עם ידידיו לפקוד את המערה, ופורץ את פתחה. והנה, מתוך הקבר קמה לתחייה מומיה, והיא מייסרת את הפחה על שגול את מנת-חלקם של המצרים האמיתיים, וניצל את הפלאחים, שהם-הם בניה החוקיים של מצרים העתיקה. במעמד זה מוצא הפחה את מותו.

גם בסיפור זה יש נאיביות שאינה מוטלת בספק; אך יש בו גם משחק מעניין ב"נקודת הראות", ובמבנה (המספר הוא ארכיאולוג וז); ובהקשר שאנו עוסקים בו — מעניינת ההבחנה החדשה בין מצרי-פלאח, שהוא המשך ישיר של מצרים הפרעונית, לבין המנצל הזר, שבא מבחוץ, ושמצרים אינה מוכנה לעכל אותו. (מוטיב דומה נמצא ברומאן הידוע של תופיק אל-חכים "שיבתה של הרוח" שהופיע בשנת 1933, ואשר תורגם לעברית בשעתו בשם "היתה רוח אחרת").

3

כאמור התרחק מחפוז מהנושא הפרעוני (וההיסטורי בכלל) וכיוון את מרצו היצור לתיאור המתהווה בימינו, גם אם לא זנח את תפיסת "המצרית" הייחודית. אולם ידיעתו בתולדות מצרים העתיקה, שאינה נחלת רבים במצרים, כבצצה פה ושם בין

שיטי כתיבתו הריאליסטית-עכשווית. אולם בשנות ה-60 ובעיקר בשנות ה-70 החל מגלה עניין מחודש בהיסטוריה; ובשנים האחרונות אף כתב יצירות השואבות את נושאייהן מההיסטוריה (הרומאן המובטח שלו על אח-נאתון עדיין לא הופיע בדפוס אך כתיבתו נסתיימה). ניתן לקבוע שבסוף שנות ה-50 חל אצלו מפנה מכריע והוא זנח לפתע את הכתיבה בנוסח "הריאליסטי" המובהק. בשנת 61–1960 פירסם את הרומאן "הגנב והכלבים", שבישר עידן חדש, מודרניסטי, בכתיבתו. אולם שנה קודם לכן פירסם בהמשכים, בעיתון "אל-אהראם" רומאן שניתן לכנותו "ההיסטוריה במהופך". הכוונה לרומאן "ילדי שכונתנו" שבו "מתפקדים" בדרך אלגורית נביאי הדתות המונותאיסטיות הגדולות (משה, ישו ומוחמד). חייהם של נביאים אלה משוחזרים בהתאם לידוע מן המקורות, אולם הם פועלים לא על רקע ההיסטוריה בת זמנם, אלא דווקא בשכונה משכונתיה של קהיר שמוותיהם, לכושם ופרטי חייהם אף הם מצריים-שכונתיים-עכשוויים, בזה האופן:

בשכונת עוני גובר מדי פעם לחצם של המנצלים והבריגונים על בני השכונה, והם מתקוממים, כשבראש עומד איש ישר-דרך המזכיר מאוד את אחד מנביאי המזרח התיכון. לא כאן המקום לדבר על צורתה המעניינת וכל השלכותיה הרעיוניות של יצירה זו (שאגב פירסומה כספר נאסר במצרים בלחץ החוגים הדתיים), אולם מצאתי לנכון להזכירה כאן ולו באיזכור חטוף. כאמור, אין יצירה זו בבחינת רומאן היסטורי ואפילו אין בה שיקוף עקיף של ההיסטוריה, אלא אצור בה עיין "פילוסופי" דווקא בהווה ואולי בעתיד. קראתי לה "ההיסטוריה במהופך" ואילו מחפוז עצמו השווה אותה, בדרך הניגוד, עם "מסעי-גוליבר" של סוויפט, ובהזדהות אחת אמר: "סוויפט ביקר את המציאות באמצעות האגדה, ואילו אני ביקרתי (ב"ילדי שכונתנו") את האגדה (כך!) באמצעות המציאות".

4

הרומאנים ההיסטוריים וההיסטוריים-למחצה שכתב מחפוז בשנים האחרונות ממש (כגון: "אל-תראפיש", 1977; "לילות אלף לילה", 1982) עוד יעסיקו אותנו במאמרים קרובים. הפעם אסקור ספר השייך אך מעט לעולם היצירה הבדיונית, אולם לעולם ההיסטוריה שייך הוא בפירוש.

הספר "מול הכס" ("אמאם אל-ערש", 1983) הופיע לפני חודשים אחדים בלבד, אך קודם לכן פורסם בהמשכים בשבועון "אל-אזאעה ואל-טלכזיון". הוא משתרע על פני כ-200 עמודים, ונושא כותרת משנה: "שיח עם איש-מצרים מקנס ועד סאדאת". מבנה הטקסט פשוט וחוזר מחדש בכל 64 הפרקים: אוזירים ואיזים יושבים על כס המשפט, ובכל פרק מופיע לפניהם אחד משליטיה של מצרים (שהי ושמ יש חריגים, ובמקום שליט מופיע מורד במלכות, סופר או איש פשוט שחי בצומת היסטורי חשוב). סופר בית המשפט קורא את סיכום פועלו של הנשפט, ואח"כ מתנהל בין האיש לבין איזים ואוזירים (ולעיתים בהשתתפות הנוכחים האחרים) דו-שיח הדומה לעיתים לחקירת שתי-ערב. בסוף הדיון קובעת איזים את עמדתה, ואילו אוזירים גוזר את דינו של הנשפט לחסד או לשבט. במידה שהוא נידון לחסד, מרשים לו לשבת יחד עם "אנשי הנצח" ואף להשתתף בשיח כעת חקירתם של הנשפטים הבאים בתור. סדר הופעתם של השליטים כרונולוגי, והשמות והעובדות זהים למה שמצוי ברשומות ההיסטוריות.

בסך הכל מתקבלת תמונה חפוזת של ההיסטוריה המצרית במשך כחמשת אלפים שנה. אין ספק שבניגוד רבים ימצאו בספר זה חומר מאלף ומועיל, המוגש בידי סופר הידוע את סוד המלה הכתובה. אולם נטעה אם נראה ב"מול הכס" יצירה המיועדת לבני נוער בלבד. אין ספק שבאמצעות ספר זה רצה הסופר להעביר "שרר" תרבותי, היסטורי ופוליטי מפורש, מעין "אני מאמין" בהגיעו לגיל 70. להלן נשתדל לתהות במקצת על מהות השרר. אך קודם-לכן ננסה לתהות על צורתו הספרותית של הספר.

זהו הספר הראשון מבין יצירותיו של נגיב מחפוז שהינו מסוג הבדיה (fiction). עד כה עסק בכתביו רומאנים, סיפורים קצרים, מחזות קצרים, פרקים של אוטוביוגרפיה-מדומה (שאף הם בבחינת בדיה, כגון הספר "המקראות", 1972). לא מצאתי "דגם" ספרותי ידוע בספרות העולם, שלפיו בנה הסופר את "מול הכס". למותר לציין, שקשה לדבר על "דמויות" במובן המקובל בסיפורת. בדרך הטבע ניצבות לעינינו מול הכס העליון דמויות שטוחות מאוד, המגוננות על עצמן ועל מגמת חייהן הפוליטית. אלא שהסופר מצליח לעיתים ליצור מתח מעין-דרמאטי, בעיקר בסצנות גדולות-יחסית כגון אלה של אפ-נום, תחותמס השלישי, נאצר, סאדאת.

אולם, ככל שאנו מתקדמים בקריאת הספר מתווספות דמויות המשתתפות בשיח, והמייצגות דעות קבועות, והחוקרות את הנאשמים מנקודת ראות קבועה, כמעט אוטוביוגרפית: מְנֵס מייצב את אחדותה של המולדת המצרית; חופו — בניין ויצירה; אמחתפ — מרע; פתח-חתפ — חכמה; אפ-נום — המהפכה וכוחו של ההמון; תחותמס השלישי — עוצמה צבאית; אח-נאתון — השאיפה למונותאיזם ולשלום; סעד זגולל — עצמאות ודמוקרטיה; עבד אל-נאצר — צדק לעשוקים וכד'; מכאן שגם המתח הדרמאטי שהצבעתי עליו זה עתה מאבד והולך מכוחו ככל שהקורא מתקדם בקריאה, מאחר שתגובותיהם של המשתתפים צפויות מראש — לפחות

זהות

כמה אור בפתחו של אולם
אור לרניה ותשוקה לכליה
השתרף השכלול אל תוך המנהרה
נמלים ופרעושים אצו לקבלו
פרוף בואך אחינו המכער

למה השלם את שמלתך הישנה
חור למחבואך האמלל
חשכתי שמשפחה חרבה הכנה
וכי לא כך תרש הפרוץ
אין הכנה של משפחתי הזכות
האור פה יקר ממציאות
לכן גופך קורא לזמה
כל חיידך אמה צמוד לאדמה
לעולם לא תדע ללכת ברחוק

אין זהות אלא זרות
השכלול כקא פה זהותו
נקרנו על חיל
הפריצה לו קונכייתו
במסעו לפלאי תיקום
צרה ומגשמת הימה לו
והעולם בה רחב
מגשמת ומשפלה נרמחה לו
וחיינו פה עשירים עכשיו
לצאת מיד מהמחנק
לדבר נולד יחיד
להשתחרר קול קרי
לטפס ברום על הקיר
הוא קבר קצת סמלית לקחי
ומאס לו לסחוב ביתו על קחיו
אין זהות אלא זרות
נשור השכלול בתוך מקסמו
ובשכרותו אבד את דיו
רטט של חרנה המש אותו
כמה טוב לו כלי מאסרו

29 להיות סופר

מצליחים לעשות זאת, בגלל מדתם התופחת אשר, ככל שיתאמץ האיש למנע זאת, מכסה לבסוף גם את הפתח הימני. אבל האיש מסרב לעזוב את המקום בעד כל מחיר — יש לו רק המראות הללו (...) הוא ממשיך לקוות שאחרי שיאולו המראות המזויפים יופיעו לבסוף האמיתיים. כמה חלשה התמונה הזו. הנחה חסרת שחר נורקת כמו חץ בין הרגש הממשי ומטפורת התאור ³⁵ המראה האמיתי, זה המשקף את הרגש האמיתי, אינו ברהשגה; לפחות לא בעזרת המילים, השפה. "הבט בבחירות, בטוהר, בכנות של חתוכי העץ הסיניים. לדבר כך זה יכול להיות משהו!" ³⁶ עם כל זאת, עם האויבים מכית ומחוך, יש וכבד הסבל והמאמץ הכרוכים בכתיבה, אנו עדים לשמחה עצומה, לשכרון של נצחון ולפליאה על הנס שקרה. עדות כזו מצויה בקטע המפורסם המתאר את הלילה בו כתב קפקא את "גור-הדין": "המאמץ הנורא והשמחה הנוראה. הספור התפתח לפני כאילו הייתי מתקדם על פני המים (...) איך שהכל נתן להאמר! איך שלכל דבר, אפילו לדמיונות המשונים ביותר, מחכה אש גדולה שבה הם יכלו ויקומו לתחייה!" ³⁷ היכולת הספרותי שהותיר אחריו קפקא, מאפשר להניח כי נס' כזה קרה לו יותר מפעם בחייו. על כן, אין אולי לתמה על הדברים הבאים שאנו מוצאים ביומנו: "בכוחי להוציא מתוכי כל מה שברצוני" ³⁸ או "כל משפט שרירותי שאני כותב (...) יש בו שלמות." ³⁹ אולם יש לזכור כי בטויים אלה של אמונה טוטאלית בכוחות היצירה שבו מועטים מאד בכתיבו וראוי להתייחס אליהם אך ורק כאל פרצי אופטימיות בתוך ישימון הפחד והיאוש. "כך אני מפרפר, ללא הפסקה, ממריא אל פסגות ההרים ונופל בן-רגע חזרה (...) אין זה מוות, אללי, כי אם יסורים נצחיים של גסיסה." ⁴⁰

35. "יומנים 1913 — 1910", עמ' 200.
36. "שיחות עם קפקא", עמ' 87.
37. "יומנים 1913 — 1910", עמ' 276.
38. "יומנים 1913 — 1910", עמ' 76.
39. שם, עמ' 45.
40. "יומנים 1923 — 1914", עמ' 77.

כיוון התגובות האלה. כך למשל מתקיף המלך הקדמון מנס את נאצר על שהקריב את אחדות מצרים (כלומר בין מוסלמים וקופטים) על מזבח האחדות הערבית; תחומתם השלישי מתקיפו על חוסר הכשרון שלו כאיש צבא; ואילו סעד זגלול, מנהיג המהפכה העממית המצרית של 1919, מתקיפו על רודנותו.

5

בסך הכל, אפוא, עדים-אנו לטקסט שהוא בכחינת הצהרה. אך מה תוכנה ומה ייחודה בהקשר התרבותי-פוליטי של מצרים דהיום? נראה לי שספר זה נתן חיזוק וצבע לדעותיו הירועות של נגיב מחפוז: אני מצרי מוסלמי, את למצרי הקנפטי, בן התרבות הערבית אך מצרי בראש וראשונה. יש לי היסטוריה משלי, וזוהי היסטוריה שהיא עמיקה מההיסטוריה הערבית מוסלמית באלפי שנים. מצרים וקדק לאחדות לאומית, לסובלנות, לדמוקרטיה, לצדק, למדע ולשלום. דומה שבצמד האחרון של הספר נתן הסופר לאנא-אל-סאדאת לסקס את השדר הזה: בכך שהוא קבע שמגמתה של מצרים "צריכה להיות ציביליזציה-ישלום". גדולתו של סאדאת בספר זה מתבטאת לא רק בכך שהסופר שם בפיו סיכום ממצה לכל ראיית עולמו. הפרק שמתאר את הופעתו ו"משפטו" של סאדאת לפני הטיבונאל הקדוש הופך אותו למעשה, לאחד מגדולי הגיבורים בהיסטוריה של מצרים. הנא האיש ש"השיב למולדת את נשמתה" ובזכותו "החדירה מצרים לעצמה את עצמאותה כפי שהיתה לפני הכיבוש הפרסי" (דברי איזיס). אחינאתון (שהוא עצמו אחד מהגיבורים החיוביים ביותר לאורך הספר, בייצגו את השאיפה לשלום) אומר לסאדאת את הדברים הבאים: "אני מברך אותך כשוחר שלום, ואיני מופתע מכך שיריבך מאשימים אותך בכגידה. גם כלפי הטיחו האשמה דומה כשל אותה סיבה (כלומר: בגלל חתימת חוזה שלום)".

גם פגמיו של משטר סאדאת מהדהדים בספר (כגון שחיתות במינהל, התרת הרסן לעשירים להתעשר ולעניים להידלדל), אולם אלה מתגמדים לעומת מעשיו הגדולים של האיש (החזרת סיני והשלום). אגב מוצטפא אל-נחאס, מנהיגה הפופולארי של מצרים בשנות השלושים והארבעים, מזכיר לסאדאת אחד מחטאי נעוריו: נסיגותו השחרות שלו לפעול בשיטה של רצח פוליטי, ונרמז שסאדאת ניסה לרצוח בשעתו (בתקופת מלחמת העולם השנייה) את נחאס עצמו. אבל גם צד זה בקריירה של סאדאת ניתן בפרספקטיבה ממתנת, ולמעשה הטון של נחאס בפנותו אל סאדאת כמוהו כטון של אב הנוזף קלות בכנו האהוב על שלצד מעשיו הנפלאים סרח פה ושם.

לעומת סאדאת, מתקבלת תמונה שלילית למדי של גמאל עבד אל-נאצר. אמנם בסוף מצטרף הוא (באורח ארעי) לשורת "הנצחיים", אולם ההתקפות עליו במהלך "המשפט" נוגעות לא לעניינים "שוליים" או אישיים, אלא לעצם השאלות המהותיות: התפוררות האחדות הלאומית, הקרבת ענייניה של מצרים למען תהילה כוזבת, פרובוקציות נגד המעצמות. חמורים במיוחד (ומשקפים במיוחד את נקודת מבטו של מחפוז) הם הדברים שנחאס מטיח באוזני נאצר: "לו אך היית ממתן במקצת את האמביציות שלך. חבל שלא טרחת לתקן את מולדתך ולפתוח בפניה את צהרי הקידמה לעבר הציביליזציה. והלא פיתוח כפר מצרי יותר חשוב מאימוץ המהפכות העולמיות; ועידוד המחקר המדעי יותר חשוב ממלחמת תימן; ומאבק נגד הבערות יותר חשוב ממאבק נגד האימפריאליזם העולמי".

6

הופעתו של ספר כזה במצרים של 1983 הינו בכחינת "חריג" ולא דווקא מבחינת צורתו הספרותית הבלתי-ישגרתית. הספרים הפופולאריים היום במצרים הם אלה העוסקים בדת האסלאם ובקורשי האסלאם, ולא דווקא בגיבורי ההיסטוריה המצרית הייחודית. ועוד זאת: נאצר הוא היום "כאופנה", ואילו סאדאת מוקע מעל כל במה (בעיקר בפי אנשי האופוזיציה, אבל לא רק בפהים) כבוגד וכמושחת. ... כפי שצינתי במאמרי הראשון בסידרה זו ("עתון 77", גליון 5-44) עמדתו זו של מחפוז גורמת לקיטוב ולעימות בינו לבין מרבית ידידיו לשעבר מקרב השמאל הנאצריסטי. אמנם, אין הוא המשכיל המצרי היחיד המתייחס בביקורת לנאצר, והרואה את סאדאת כגיבור לאומי; אך דומה שהוא היחיד המשמיע דעותיו אלה ברכים ומוכן לכתבם בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, ואף לבחור לשם כך בז'אנר ספרותי מפתיע.